

УДК 159.953.5
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-4>

ПСИХОЛОГІЧНЕ ВІДНОВЛЕННЯ ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИ В УМОВАХ ЗАГРОЗЛИВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Завгородня О. В.

*доктор психологічних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології
Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
вул. Паньківська, 2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-8786-8707
zolen1958@gmail.com*

Ключові слова:

*самовідновлення, загрозна
невизначеність, травма,
спогади, переживання,
екстерналізація, художня
проєкція, самотрансценденція.*

У статті висвітлено особливості самовідновлення художньо обдарованих осіб в умовах загрозна невизначеності. Розглянуто різні аспекти невизначеності залежно від динаміки, складності, спрямованості змін. Встановлено три джерела невизначеності, виокремлено різні її сфери. У разі загрозна невизначеності зростає ймовірність травматичних вражень, стресових розладів, руйнівного впливу на психіку багатьох людей. Охарактеризовано вплив травми на різні аспекти психіки людини. Травма негативно впливає на здатність людини опрацювати спогади, інтегрувати їх у внутрішнє бачення свого життя, адже порушується здатність виражати свої переживання вербально, ділитися ними. Окреслено феномен образотворчого мислення – різновид художнього мислення, специфікація якого пов'язана з відмітними ознаками образотворчого мистецтва, а також низку мисленневих механізмів, які сприяють психологічному самовідновленню людини у процесі художньої діяльності. Зокрема, завдяки механізму екстерналізації виникає можливість створення буферної зони між собою та травмою, регулювання дистанції, зміни позиції щодо травми на більш довільну й владну тощо. На основі механізму емпатії здійснюється вихід особи за межі власного Я, перехід у «змінений стан» творчого функціонування; забезпечується моделювання «Я» за образом іншої істоти чи явища, процеси перетворення, формування та розвитку Я-образів. Механізм художньої проєкції сприяє інтеграції різних шарів свідомого й несвідомого та самопізнанню особи. Художні практики стимулюють міжпівкульну взаємодію, допомагають відновлювати порушену здатність людини до опрацювання пережитого. У процесі творчості митець осмислює не лише своє життя, а й душевний досвід інших людей, створювані ним образи набувають сили художнього впливу, сприяють подоланню колективних травм.

PSYCHOLOGICAL RECOVERY OF ARTISTICALLY GIFTED PERSON IN CONDITIONS OF THREATENING UNCERTAINTY

Zavhorodnia O. V.

Doctor of Psychology, Senior Researcher,

Leading Researcher at the Laboratory of Methodology and Theory of Psychology

G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Pankivska str., 2, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-8786-8707

zolen1958@gmail.com

Key words: *self-recovery, threatening uncertainty, trauma, memories, experiences, externalization, artistic projection, self-transcendence.*

The article highlights the features of self-restoration of artistically gifted people in conditions of threatening uncertainty. An analysis of various aspects of the uncertainty is performed. Uncertainty may vary depending on the dynamics, complexity, direction of change. Three sources of uncertainty are outlined. Different areas of uncertainty have been identified. In the case of threatening uncertainty, the probability of traumatic impressions, stress disorders, injuries, devastating effects on the psyche of many people increases. The influence of trauma on various aspects of the human psyche is characterized. Trauma negatively affects a person's ability to process memories, integrate them into the inner vision of his life, impairs the ability to verbalize their experiences, to share them. The phenomenon of fine-art-thinking is outlined – a kind of artistic thinking, the specification of which is associated with the distinctive features of fine arts. Also the mechanisms of thinking which promote psychological self-renewal of the artist in the course of art activity are characterized. Due to mechanism of externalization it is possible to create a buffer zone between yourself and the injury, adjust the distance, change the relationship to trauma to a more arbitrary and authoritative, and others. On the basis of the mechanism of artistic empathy, a person goes beyond his own self; the transition to a “changed state” of creative functioning, the process of modeling the “I” in the image of another being or phenomenon, the process of transformation, formation and development of self-images is provided. The mechanism of specific artistic projection promotes the integration of different layers of conscious and unconscious and self-knowledge of the person. Artistic practices promote interhemispheric integration, help restore a person's impaired ability to process the experience. In the process of creativity, the artist comprehends not only his life, but also the emotional experience of other people, the images created by him gain the power of artistic influence, help to overcome collective trauma.

Постановка проблеми. Невизначеність розглядається як брак інформації та знань для прийняття рішень, як продукт непередбачуваності, турбулентності довкілля, динамічності змін, як результат нашарування чинників складного, нестабільного оточення особи, її внутрішніх проблем і заплутаних взаємин з оточенням. Невизначеність є результатом неясності, непередбачуваності та/або складності ситуації, дефіциту чи суперечливості необхідної інформації, а також невпевненості залучених людей у достатності та/або достовірності інформації щодо ситуації та перебігу значущих подій. Стан невизначеності

може бути короткочасним, тривалим, довгостроковим [1].

Дослідники виділяють три різні джерела невизначеності: 1) імовірність (також зазвичай називається ризиком) – виникає через непередбачуваність чи невизначеність майбутнього; 2) двозначність – виникає через обмеження надійності, достовірності або адекватності інформації про ймовірність (ризик); 3) складність – виникає через особливості доступної інформації, які ускладнюють її розуміння, наприклад, через безліч можливих чинників, причин і наслідків [2]. Здатність людини долати труднощі, формувати

адекватну картину світу та практикувати конструктивну життєву стратегію у складних та/або кризових умовах залежить від взаємодії багатьох соціальних та індивідуальних чинників, зокрема толерантності до невизначеності, посиленості для людини викликів середовища, можливості впоратися з його загрозами.

Можна виокремити такі сфери невизначеності:

- макросередовищну – невизначеність політичних, економічних, соціальних умов, у яких живе людина;

- мікросоціальну – турбулентність, невизначеність взаємин особи з близьким оточенням і його нестабільність;

- когнітивну – невизначеність, пов'язана з неефективністю старих патернів мислення особи в умовах стрімких змін;

- діяльно-поведінкову – невизначеність, пов'язана зі зміною/втратою ресурсів та звичних можливостей особи;

- особисту – внутрішня невизначеність щодо того, хто «Я» є та заради чого живу, проблемність ідентичності й ціннісно-сміслова невизначеність.

Невизначеність може бути різною: збудливою, цікавою у сфері споживання мистецтва, розваг (у світі кіно, ігор тощо), у ситуаціях з імовірними варіантами позитивних подій, терпимою в контрольованій обстановці, де ймовірні програші незначні, дискомфортною в ситуаціях із можливими негативними наслідками, нестерпною в загрозових умовах.

В останньому випадку (загрозової невизначеності) зростає ймовірність стресових розладів та психологічних травм [3]. Дослідження закордонних учених [4] свідчать про те, що у травмованих людей знижується активність лівої півкулі мозку, а активність правої півкулі підвищується. Відповідно, у свідомості активізуються та домінують некеровані образи, пов'язані з травмою. Тоді особливий важливості набуває здатність людини до образотворчого мислення, яке стає інструментом трансформації болісної душевної стихії.

Мета статті – здійснити аналіз особливостей психологічного відновлення художньо обдарованої особи в умовах загрозової невизначеності.

Результати дослідження. Своєрідність художньо обдарованої особи полягає в її емоційній вразливості, глибині та силі переживань, які мають бути виражені в художній формі, тобто у пріоритетності внутрішньої реальності щодо зовнішньої. Тиск внутрішньої реальності, настійна вимога її вираження є домінантою життя художника, поглинає більшу частину його енергії. При цьому зовнішня соціальна адаптація може бути недостатньою, а поведінка може виглядати інфантильною або дивною.

Переживання художником реальності має два взаємопов'язані аспекти. Перший – це підвищена сприйнятливості, що не допускає застою, стимулює розвиток; художник «вбирає в себе» світ, усе, що навколо нього живе, дихає, діє. Другий аспект – вразливість, чутливість, оголеність душі, «художньо-больовий рефлекс» (за висловом Марини Цветаєвої). Перше неможливе без другого. Художник зберігає в собі «екзистенційну дитину» [5], що пов'язано з уразливістю, ризиком психічної дестабілізації.

Втрата вразливості своєю чергою призводить до збіднення, одноманітності внутрішнього життя. Таке сплюснення душевного життя, втрата спонтанності, довіри до своїх почуттів і бажань, спокій та рівновага байдужості блокує можливість художньої творчості. А. Модільяні говорив: «Мертвий штиль – це катастрофа, це розпач» [6, с. 149].

Психологічна своєрідність художньо обдарованої особи посилює ймовірність болісного сприйняття нею різних виявів недосконалості світу, імовірність її травмування навіть у відносно спокійних умовах середовища.

Коли ж ідеться про значну середовищну невизначеність, зумовлену неочікуваними природними чи соціальними подіями загрозового характеру, навантаження на психіку будь-якої людини стає відчутним.

У зіткненні з травмовною ситуацією людина може переживати такі стани: 1) короточасну захисну реакцію (наприклад, заперечення, почуття нереальності того, що відбувається), опрацювання травми, осмислення досвіду, психологічне відновлення; 2) стан травмованості, який може тривати довго, стати звичним (проте може й бути подоланий); 3) стан глибокого травмування, або нашарування численних травм, непосильних для людини, стан, що трансформується у звичну позицію жертви, тобто спричинює деформацію особистості, яка важко піддається корекції.

Опишемо вплив травми на психіку людини. Стан травмованості характеризується змінами в емоційній, соматичній, когнітивній, поведінковій, рефлексійно-смісловій сферах. Травмовані люди демонструють обмежену здатність відчувати позитивні емоції, схильність до негативних емоцій, наприклад ангедонії, недостатню емоційну врівноваженість та здатність саморегуляції, особливо якщо травматичні ситуації нашаровуються. Порушується здатність зберігати, обробляти та отримувати інформацію. Когнітивний дефіцит травмованої особи виявляється в захисному «забуванні», запереченні, витісненні травмовної події, у труднощах згадування, відтворення, вербалізації болісних спогадів, труднощах із висловленням свого болю, здатністю поділитися пережитим, а отже, труднощах отримання

підтримки інших людей. Між емоційним, когнітивним аспектами самопочуття травмованої особи та її тілом спостерігається двосторонній зв'язок. Травмовані люди характеризуються поєднанням некерованих емоцій та тілесних проявів. Недостатність когнітивної регуляції емоцій спричинює тривале внутрішнє напруження, яке, не маючи іншого способу розрядки, виявляється на психофізіологічному рівні, що може призвести до стійких соматичних змін і захворювань.

Функціональні порушення когнітивної регуляції емоцій, тривале збудження, напруження, перевага негативних емоцій травмованої особи можуть призводити до погіршення її реляційного благополуччя (руйнування або зниження якості близьких взаємин). Травмований стан посилює егоцентризм людини через її зосередженість на власних невідрефлексованих болісних переживаннях. У спілкуванні особа може бути занадто драгівливою або дуже пригніченою, не завжди адекватною. Іноді людина схильна до розрядки емоційної напруги через імпульсивні дії, гіперактивність або компульсивну поведінку, наприклад переїдання, зловживання психоактивними речовинами тощо.

Рефлексійно-смысловий аспект стану травмованості виявляється або у труднощах, недостатності рефлексії, витісненні травмивної ситуації, події, або в нав'язливості травматичних спогадів, в'язкості та непродуктивності мисленнєвої фіксованості на них. Зауважимо, що саме рефлексія, яка дає змогу усвідомити сенс свого життя й діяльності, – важливе джерело стійкості, волі та саморозвитку особистості.

У людей, які зазнали травм, зростає активність правої півкулі порівняно з лівою, яка гальмується; образи, збуджувані травматичними спогадами, можуть переслідувати людину і вдень, і вночі, перетворюючи її життя на кошмар. У цій ситуації художньо розвинену людину рятує її здатність образотворчо мислити, її досвід творчої взаємодії з образами.

Феномен художнього мислення становить складне багаторівневе явище, яке об'єднує в собі в різних пропорціях чуттєво-емоційні, пізнавально-перетворювальні та смыслові характеристики. Образотворче мислення – різновид художнього мислення, специфікація якого пов'язана з уявленнями про прикметні ознаки образотворчого мистецтва; водночас воно є певною лінією розвитку візуального мислення. Саме в результаті спілкування з мистецтвом в обдарованої людини формується особливе (образотворче) мислення, яке полягає у трансформації матеріалу дійсності в образи художнього твору. При цьому естетично перетворюється й суб'єктивна реальність, невізуальна емоційна стихія трансформується у форми

мистецтва. Образотворче мислення формується на перетині розвитку художнього (у широкому сенсі) та візуального. Образотворче мислення – візуально-художнє, спрямоване на створення, а також на сприйняття й розуміння творів образотворчого мистецтва, еволюція якого здійснюється в напрямі незалежності, унікальності, глибини, метафоризму.

У структурі образотворчого мислення (на основі відмінностей функцій) можна виокремити такі складники, як пізнавально-імпресивний, фантазійно-перетворювальний, структурно-композиційний, художньо-матеріальний.

Пізнавально-імпресивний складник образотворчого мислення готує ґрунт для образотворення. Він пов'язаний із пізнавальною активністю, чутливістю, сприйнятливістю, передбачає прагнення до отримання чуттєвих вражень (сприйняття неповторного чуттєвого виду предметів і явищ як вираження їх внутрішнього життя, близького самій людині), накопичення «матеріалу» переживань, вражень, а також постійне збагачення візуального досвіду. Ідеться як про життєві, так і про художньо-естетичні враження. Пізнавально-імпресивний складник передбачає відкритість суб'єкта художнім творам, здатність емпатійного вчування в їх образи, осмислене сприйняття художніх повідомлень інших, повагу різноманітності форм художнього вираження, розуміння їх символічного змісту, постійне збагачення візуального й мистецько-культурного досвіду; такий досвід підтримує власну творчість, наприклад, у художніх перефразуваннях, у варіаціях і перетвореннях різних художніх ідей.

Фантазійно-перетворювальний складник образотворчого мислення забезпечує процес творчості. Він пов'язаний зі світом душі, фантазією, інтуїцією; передбачає трансформацію емоційно-чуттєвого матеріалу (також невізуальних чуттєвих вражень, наприклад шуму грози, співу птахів, відчуття швидкості руху та пронизливості сирени «швидкої» тощо) у візуальні форми, використання стратегій і тактик образотворення з метою міжмодальних та інтрамодальних перетворень.

Структурно-композиційний складник образотворчого мислення стосується конструювання композиції твору у площині (або просторі). Він передбачає освоєння експресивних можливостей художньої мови, властивостей крапок, плям, структур, ліній, співвідношення розмірів, форм, світла, кольору, гармонії, контрасту й ритму тощо; задіює мисленнєві операції, спрямовані на вибір варіантів форми, композиції, стилізації тощо. Початкове інтуїтивне ставлення до художньої мови та її елементів у результаті багаторічного досвіду перетворюється на знання структурно-композиційних закономірностей.

Художньо-матеріальний складник образотворчого мислення передбачає переживання тактильних якостей матеріалу, роботу з інструментами, повагу до їх виразної ефективності та обмежень. Власне, мислення відбувається у формах матеріалу та техніки, що відповідають індивідуальності, типу художнього вираження особи та її творчих намірів. Художня техніка, щоб бути ефективною, вимагає глибоко пережитого ставлення до матеріалів та інструментів, прийняття якомога більшої кількості способів художнього вираження у творчості інших та після певної переплавки збагачення ними, зближення в такий спосіб власної художньої мови з мовою інших митців за одночасного збереження винятковості власного художнього прояву.

Окремі складники образотворчого мислення багатьма способами взаємодіють, впливають один на одного; різною мірою вони розвинуті залежно від тематичних, стильових і жанрових переваг суб'єкта (драматичні, фантазійні, декоративні тощо).

Образотворче мислення оперує варіантами форм, ліній, кольорів, значним обсягом зорових стимулів, виявляється у здатності суб'єкта до творення нових форм та образів на основі динамічного використання свого візуального досвіду. У процесі формування образної структури можна зазначити такі мисленнєві стратегії, як модифікування (побудова простих аналогів до наявних у культурі графічних патернів), комбінування (різні тактики сполучання наявних графічних патернів), реконструювання (радикальна перебудова патернів), та когнітивні стилі: імпульсивний, рефлексивний, комбінований.

У комплексі специфічних властивостей образотворчого мислення суттєве значення мають такі ознаки:

- трансцендентність (здатність жити у створюваних образах, перевтілюватися, виходити за межі самого себе);
- антиципаційність (здатність оперувати можливостями, перспективами, вловлювати дух часу, передбачати перебіг подій);
- метафоричність (породження візуальних метафор, оперування багатошаровими візуальними символами та метафорами);
- «матеріальність» (мислення у формах свого художнього матеріалу та індивідуальних технік);
- гнучкість (здатність оновлення у сприйманні та творчості, здатність відмовитися від усталених форм і засобів зображення, можливість реалізації задуму різноманітними способами);
- індивідуалізованість (незалежність, оригінальність, унікальність, вибірковість, прихильність до співзвучних індивідуальності художніх технік та матеріалів) [7].

Образотворче мислення тісно пов'язане з внутрішнім світом людини, мікрокосмом душі. Зранена душа потребує художнього вираження, мистецтво для неї – найкращий лікар, цілитель, реабілітолог. Образотворче мислення може взаємодіяти з душею, не пошкоджуючи її витончену та вразливу природу, трансформуючи біль у красу твору. Мистецтво дає душі крила, змогу злетіти над жорстокістю світу. Д.Н. Елкінс зазначив: «Якщо ви прагнете тримати душу в раціональних концептах, ви вб'єте її, краще покладіть її ніжно в живопис, поему, скульптуру – і вона буде жити сотні тисяч років» [8, с. 87].

Окреслимо психологічні механізми відновлення художника після травми. З-поміж них – тісно пов'язані між собою екстерналізація, символізація (створення візуальних метафор), метафорична невербальна репрезентація травми, довільне дистанціювання, створення буферної зони між собою і травмою, творче зосередження як відволікання від болісних переживань, посилення владної позиції та контролю (регуляція процесу розкриття травматичного досвіду, контроль і перетворення емоцій у процесі взаємодії з образом, влада як можливість вносити зміни у створюваний об'єкт за своїм бажанням), опрацювання «фрагментів» спогадів, художня проєкція, візуально-символічне означення емоційних станів, трансформація переживань, їх нове впорядкування, подолання травматичної хаотизації, фрагментації спогадів, відновлення порядку в пам'яті, управління сильними почуттями та бажаннями через їх символічне вираження й задоволення, задоволення від процесу створення задуманого художнього предмета, «стан потоку» майстра, задоволення від упровадження технічних інновацій у процес творчості, почуття досягнення, подолання творчих труднощів і мук, самоствердження, релаксація після напруженої, проте вдалої праці, «покладення, втілення» переживань у створюваний витвір мистецтва (за словами Ліни Костенко, «і неповторність кожної хвилини торує шлях від болю до перлини»), стимулювання дискурсивного осмислення травматичного досвіду іншими людьми через обговорення твору.

Наприклад, екстерналізація дає змогу побачити та розглянути проблему (травму) як окрему зовнішню сутність, репрезентовану в художніх метафорах, символах. Завдяки екстерналізації виникає можливість створити буферну зону між собою та травмою, регулювати дистанцію, змінити позицію щодо травми на більш довільну й владну тощо. На основі механізму емпатії здійснюється вихід особи за межі власного Я, перехід у «зміненний стан» творчого функціонування; забезпечується моделювання «Я» за образом іншої істоти чи явища, процесу перетворення, формування та

розвитку Я-образів. Механізм художньої проєкції внутрішнього світу людини на створювані образи сприяє інтеграції різних шарів свідомого й несвідомого та самопізнанню особи.

Травма негативно впливає на здатність людини обробляти спогади, інтегрувати їх у внутрішнє бачення свого життя, картину життєвого шляху, Я-концепцію; через неї тимчасово порушується здатність висловлювати свої переживання, ділитися власним досвідом з іншими людьми. Неопрацьований травмівний досвід починає виявлятися в переважанні негативних емоцій, появі психічних відхилень, психосоматичних симптомів, дисоціативних розладів. Заняття мистецтвом сприяють міжпівкульній інтеграції, активізують узгоджену роботу обох півкуль [9], допомагають відновлювати порушену здатність людини до продуктивного опрацювання пережитого.

У процесі образотворення художник здійснює акт самоосягнення та самотрансценденції. Суперечності, що загрожують цілісності його душі, спрямовують думку у світ образів, де згладжуються недоліки реального світу, туди, де психічне напруження може знайти розрядку. У створених образах художник має можливість довільно й творчо позиціонувати історію свого життя, окреслювати долю, посилювати відчуття управління своїм внутрішнім світом, своїми глибинними несвідомими процесами.

Коли митець знаходить форму, що розкриває внутрішню потаємну сутність явища, яке його вразило, він не просто долає душевний біль – це переживається як відкриття, осяяння, здобуток напруженого пошуку. По-новому висвітлюється минуле й наявна життєва ситуація автора; негативні емоції втрачають владу над ним завдяки їх осмисленню, перетворенню на довільні узагальнені переживання, пов'язані зі створеними митцем художніми образами. Змінюється ставлення людини до світу, бачення й оцінювання свого

життя. Процес роботи над твором стає способом самоцілення, самозміни та розвитку особистості, спрямованим у майбутнє. Духовні відкриття митця стають здобутком людства, осмисленням його досвіду. Створювані образи набувають сили художнього впливу, сприяють подоланню колективних травм. Таким чином, художня творчість виходить за межі терапії та розвитку особистості самого автора. Її результатом, за словами М.М. Бахтіна, є «внесення у світ смислу – і вже одним цим перетворення світу у самозміни суб'єкта культури» [10, с. 155].

Висновки. Здатність людини долати труднощі, формувати адекватну картину світу та практикувати конструктивну життєву стратегію у складних та/або кризових умовах залежить від взаємодії багатьох соціальних та індивідуальних чинників, наприклад толерантності до невизначеності, посиленості для людини викликів середовища, можливості впоратися з його загрозами. У людей, які зазнали травм в умовах загрозової невизначеності, знижується активність лівої півкулі мозку, порушується здатність вербального опрацювання інформації. Водночас активність правої півкулі підвищується, образи, пов'язані з травматичними спогадами, виходять з-під контролю, можуть переслідувати й мучити людину. У цій ситуації художньо обдаровану особу рятує її здатність до образотворчого мислення, її досвід творчої трансформації переживань.

У роботі окреслено феномен образотворчого мислення – різновид художнього мислення, специфікація якого пов'язана з відмітними ознаками образотворчого мистецтва, а також низку мисленевих механізмів, які сприяють психологічному самовідновленню людини у процесі художньої діяльності.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні функціонування образотворчого мислення в умовах інформаційної невизначеності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Babrow A.S., Hines S.C., Kasch C.R. Managing uncertainty in illness explanation. *Explaining illness: Research, theory, and strategies* / ed. by B.B. Whaley. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2000. P. 41–67.
2. Han P.K.J., Klein W.M.P.P., Arora N.K. Varieties of uncertainty in health care: a conceptual taxonomy. *Medical Decision Making*. 2011. Vol. 31. Iss. 6. P. 828–838. DOI: 10.1177/0272989X11393976
3. Rosenberg B.D., Siegel J.T. Threatening uncertainty and psychological reactance: Are freedom threats always noxious? *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*. 2021. Vol. 40. Iss. 1. P. 1–10. DOI: 10.1007/s12144-021-01640-8
4. Panksepp J., Biven L. *The Archaeology of Mind Neuroevolutionary Origins of Human Emotions*. New York : W.W. Norton & Company, 2012. 592 p.
5. Гомілко О.Є. *Метафізика тілесності*. Київ : Наукова думка, 2001. 339 с.
6. *Мастера искусства об искусстве* : в 7 т. / под общ. ред. А.А. Губера и др. Москва : Искусство, 1969. Т. 5. Кн. 1 : Искусство конца XIX – начала XX века. 546 с.
7. Завгородня О.В. Образотворче мислення як предмет психологічного аналізу. *Габітус*. 2021. Вип. 25. С. 37–41. DOI: 10.32843/2663-5208.2021.25.6

8. Elkins D.N. Psychotherapy and spirituality: toward a theory of the soul. *Journal of Humanistic Psychology*. 1995. Vol. 35. № 2. P. 78–98.
9. Lobban J. The invisible wound: Veterans art therapy. *International Journal of Art Therapy: Formerly Inscape*. 2012. Vol. 19. Iss. 1. P. 3–18.
10. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1979. 424 с.

REFERENCES

1. Babrow, A.S., Hines, S.C., Kasch, C.R. (2000). Managing uncertainty in illness explanation. *Explaining illness: Research, theory, and strategies* / ed. by B.B. Whaley. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, pp. 41–67 (in English).
2. Han, P.K.J., Klein, W.M.P.P., Arora, N.K. (2011). Varieties of uncertainty in health care: a conceptual taxonomy. *Medical Decision Making*, vol. 31, iss. 6, pp. 828–838. DOI: 10.1177/0272989X11393976 (in English).
3. Rosenberg, B.D., Siegel, J.T. (2021). Threatening uncertainty and psychological reactance: Are freedom threats always noxious? *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, vol. 40, iss. 1, pp. 1–10. DOI: 10.1007/s12144-021-01640-8 (in English).
4. Panksepp, J., Biven, L. (2012). *The Archaeology of Mind Neuroevolutionary Origins of Human Emotions*. New York: W.W. Norton & Company, 592 p. (in English).
5. Homilko, O.Ye. (2001). *Metafizyka tilesnosti [Metaphysics of corporeality]*. Kyiv: Naukova dumka, 339 p. (in Ukrainian).
6. Губер, А.А. et al. (eds.) (1969). *Mastera iskusstva ob iskusstve [Masters of Art about Art]*, in 7 vols. Moscow: Iskusstvo, vol. 5, iss. 1: Iskusstvo kontsa XIX – nachala XX veka [Art of the late XIX – early XX century], 546 p. (in Russian).
7. Zavorodnia, O.V. (2021). Obrazotvorche myslennia yak predmet psykhologichnoho analizu [Visual thinking as a subject of psychological analysis]. *Habitus – Habitus*, iss. 25, pp. 37–41. DOI: 10.32843/2663-5208.2021.25.6 (in Ukrainian).
8. Elkins, D.N. (1995). Psychotherapy and spirituality: toward a theory of the soul. *Journal of Humanistic Psychology*, vol. 35, no. 2, pp. 78–98 (in English).
9. Lobban, J. (2012). The invisible wound: Veterans art therapy. *International Journal of Art Therapy: Formerly Inscape*, vol. 19, iss. 1, pp. 3–18 (in English).
10. Bakhtin, M.M. (1979). *Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of verbal creativity]*. Moscow: Iskusstvo, 424 p. (in Russian).